

Kovács Orsolya Žsuzsanna

AZ IGAZSÁG, AMELY NEM TESZ SZABADDÁ

A II. világháború alatt a lengyeleket sújtó tragikus események közül kettő mítoszteremtő módon jelenítette meg az ország sorsát. Az egyik az 1940 tavaszán, a szovjet belügyi alakulatok (NKVD) által elkövetett katyñi mészárlás, a másik az 1944-es varsói felkelés. 1940 márciusa és júniusa között a katyñi erdőben, továbbá Mjednojében és Harkovban legfelsőbb politikai utasításra végezték ki a szovjet fogságba esett lengyel tisztek közel 10 ezer fős tömegét, többségükben tartalékosokat, mérnököket, orvosokat, tanárokat, vagyis az értelmiség képviselőit. Az áldozatok száma összesen 22 ezer főre tehető, ám a pontos számadatot vélhetően soha nem fogjuk megismerni. Négy évvel később, 1944. augusztus 1-jétől a lengyel felkelők 63 napon át küzdöttek Varsóban a többszörös német túlerővel szemben, miközben a Vörös Hadsereg csapatai heteken át tétlenül álltak a Wisztula túlpartján. Ekkor a földalatti Honi Hadsereg 15 ezer lengyel katonája veszítette életét, de a polgári lakosság körében az áldozatok száma a legszerényebb becslések szerint is 180 ezer fő lehetett. Történészek kiemelik, hogy míg Katyñban az értelmiséget tizedelték meg, addig a varsói felkelés során a főváros lakossága és a lengyel ifjúság vérzett el.

A lengyel történelem sorsfordító eseményeit megfilmesítő Andrzej Wajda életművét a *A csatorna* és a *Katyñ* foglalják keretbe. *A csatorna* (1957) a varsói felkelés reménytelen küzdelméről, a csatornában történő csapatmozgásokról, menekülésről szól. A film Cannes-ban különdíjat kapott, a rendezőnek pedig nemzetközi hírnevet szerzett. Fél évszázaddal később, 2007 szeptemberében a gdyniai filmfesztiválon került sor a *Katyñ* premierjére. A filmet idén februárban beavasztották az Oscar-díjra esélyes öt legjobb külföldi film közé. „Bízom benne, hogy ez a film az érzelemhez és az értelemhez egyaránt szólni fog. Őszintén remélem, hogy a film segítségével az ifjabb nemzedékben is tudatosodni fog, mit is jelent Katyñ tragédiája” – nyilatkozta Kazimierz Ujazdowski akkori kulturális miniszter a hivatalos bemutató előtt néhány héttel.¹ Azt is hozzátette, hogy noha 1989 után megszűnt a cenzúra, a történelmi témájú közéleti viták elmaradtak Lengyelországban. Akkoriban a demokratikus intézményrendszer kialakítása és a szabadságjogok védelme állt a figyelem középpontjában, s a társadalmi viták, tudományos konferenciák is elsősorban ezekről szóltak.

Visszafordulás a történelemhez

A rendszerváltástól számítva közel tíz évet kellett arra várni, hogy újra napirendre kerüljön a 20. század sorsdöntő eseményeinek feldolgozása és értékelése. Ekkorra kellő-

¹ *Film Katyñ poruszy umysły i serca*, Wiadomości Kai 2007. szeptember 16., 7.

en megerősödött a jogállami intézményrendszer, nem hatott már az újdonság erejével a határok átjárhatósága sem. A társadalmat ismét elkezdte érdekelni a múltja. Többéves szervező munka eredményeként 2004-ben nyílt meg a Varsói Felkelés Múzeuma (Muzeum Powstania Warszawskiego), amelyet évente közel félmillióan látogatnak meg. Létrehozói a Terror Háza koncepcióját és kiállításait is tanulmányozták, ötleteket nyertek a varsói múzeum kialakításához. Az intézmény különös figyelmet fordít iskolás csoportok fogadására és kifejezetten fiatalokhoz szóló speciális programok, rendezvények szervezésére. Lengyelországban ez a múzeum indított elsőként olyan internetes oldalt, amelyen történelmi dokumentumok, fényképek és eredeti archív filmek tekinthetők meg a II. világháború időszakából. A weboldalt, amelyhez a kiállított tárgyakról 30 ezer fénykép készült, két éven keresztül fejlesztették.

A múzeum igazgatója, Jan Ołdakowski a *Wprost* című lengyel hetilapnak idén tavasszal kifejtette: a világhálón megejthető virtuális séta célja, hogy azok is megismerhessék a varsói felkelés hatvanhárom napját, akik nem tudnak elmenni a múzeumba. Az intézmény sikerén fölbuzdulva történészek egy csoportja javaslatot tett egy olyan központi múzeum kialakítására is, amely a modern kor technikáit felhasználva a látogatók igényeinek is eleget téve mutatja be Lengyelország egész történelmét. A múzeumot szervező történészekből álló bizottság 2006-ban állt föl s kezdte meg működését. Fiatal kutatóknak ösztöndíjakat ír ki, történelmi konferenciákat és oktató programokat szervez. Feladatának középpontjában a Lengyel Történelem Múzeumának (Muzeum Historii Polski) kialakítása, s falai között állandó kiállítás megszervezése áll. A tervek szerint ennek központja négy év múlva lesz kész. Építéséhez a lengyel állam 300 millió zlotyval (kb. 22 milliárd forint) járul hozzá. A 2007-es kormányváltást követően az új kulturális miniszter arról biztosította a múzeum szervezőit, hogy elődjéhez hasonlóan ő is támogatónak tartja a beruházást. Jelentős érv volt az építkezés folytatása mellett, hogy a közelmúltban Németországban két új történelmi múzeum is létrejött, és Moszkvában is állami támogatásból folyik az Oroszország történelmét bemutató múzeum korszerűsítése. Varsó méltó helyet szán az új központnak, amelynek kiállítási felülete várhatóan 10 ezer négyzetméter lesz, s Varsó szívében, a Łazienki Park közelében nyitja meg kapuit.

A *Katyń* tavaly év végéig nézettségi rekordokat döntött, több mint három millióan látták – a múzeum létrehozásán munkálkodó szakértői bizottság szerint ez is azt bizonyítja, hogy igenis igény van a történelem megismerésére. Wajda elmondta: noha már tizennyolc éve nyíltan lehet beszélni a katyńi tragédiáról, ugyanennyi idő kellett ahhoz, hogy leforgassa élete egyik legfontosabb filmjét. Talán a lengyel társadalomnak is szüksége volt ugyanennyi időre, hogy hatalmas érdeklődéssel fogadja a filmet.

Új nemzedék

A rendező – akinek édesapját, Jakub Wajda századost is agyonlőtték 1940 tavaszán – a premier előtt úgy fogalmazott, hogy a film nem személyes igazságkereséséről szól. Azt

tartja fontosnak, hogy a legfiatalabb lengyel nemzedék is tisztában legyen a katyúi tragédiával. A film producerei a forgatás előtt fókuszcsoportos beszélgetéseket folytattak lengyel fiatalokkal. Ezek eredményeiből vonták le azt a már korábban is sejthető következtetést, hogy a diákok jelentős része egyáltalán nem ismeri a lengyel történelmet. Sok fiatal arról panaszkodott, hogy középiskolai történelmi tanulmányaikból idő híján kimarad a II. világháború, az ötvenes évek történelmét nem ismerik meg, a legendás Szolidaritás mozgalomára, annak megalakulására és szerepére pedig végképp nem jut idő.

A katyúi tragédia nehezen érthető meg egy diák számára, ha a történelemórák keretében nem jut idő a kommunista diktatúra mechanizmusának megismertetésére – hívta föl a figyelmet több középiskolai tanár. Éppen ezen a gyakorlaton változtatandó, a film mozikba kerülésével egy időben indult el az oktatási minisztérium speciális történelmi-kulturális oktatóprogramja, *Emlékszem. Katyń 1940* címmel. A könnyebb érthetőség kedvéért az egyes tisztek személyes sorsán keresztül mutatják be az eseményeket. A prezentációban nagy szerepet játszanak az elhurcolt lengyel tisztek és gyermekeik között folyó levelezés írásos emlékei. Minden diák kap emlékebe egy tisztiből származó gombmáskolatot is. Ismeretes, hogy a katyúi tömegsírok első feltárásakor a megtalált tisztiből egyenruhákban levő gombok – a lengyel címer sasával – egyértelműen arról tanúskodtak, hogy az áldozatok lengyelek. Magában a filmben is hangsúlyt kap a gomb-motívum. Ez a gomb jelképezi, hogy nem lehet teljesen megsemmisíteni az egyént és a közösséget, hiszen az egyenruhából megmaradt gombok mindig arra emlékeztetnek, hogy ezen áldozatok nélkül nem születhetett volna meg a szabad Lengyelország – hangsúlyozza a rendező.

A lengyel filmkritikusok szerint Wajda a lengyel történelem iránti adósságát rója le, ugyanakkor azt az igazságot mutatja be, amely fogva tartja az embert. A film 4 millió euró összegű költségvetése jelzi, hogy az állam is kiemelt súllyal kezelte a forgatást. Wajda hatalmas társadalmi nyomás alá került, meg kellett felelnie a katyúi áldozatok családtagjai elvárásainak; annak, hogy az első Katyń-filmnek történelmi hitelességgel kell vallania a tragédiáról. Ráadásul azért volt nehéz magukról a végzetük felé haladó katonatisztekről filmet forgatni, mert ők már nem tudták sorsukat befolyásolni. Tehetetlenül várták, mi történik velük. Ezért a rendező az egyéni drámákat, a várakozó családtagok bizonytalanságát állítja a történelmi dokumentumokra támaszkodó film középpontjába.

Hűvös orosz fogadtatás

„Nincs két vélemény, hiszen mindannyian azt akarjuk, hogy ez a film minél szélesebb körben kerüljön az orosz nézők elé” – írta Natalija Gorbanievszka Párizsban élő orosz költőnő a film lengyel bemutatója után.² A tények azonban másról tanúskodnak, hiszen sokáig nem is akadt orosz forgalmazója a filmnek. Az orosz sajtó foglalkozott ugyan a

² *To film o kłamstwie i pamięci*, Dziennik 2007. november 1., 22.

bemutatóval, ám az őszinte, széleskörű viták elmaradtak. A Roszijszkaja Gazetának nyilatkozó Andrzej Wajda elmondta, hogy a 20. század olyan sötét fejezeteit, mint amilyen Katyń is, pontosan föl kell tárni. Hozzátette, hogy a film semmi esetre sem Oroszország ellen, hanem a sztálini rezsim kegyetlenségéről szól.³ A filmben tudatosan szerepelteti Popov orosz őrnagyot, aki megmenti az egyik lengyel tiszt feleségét. Wajda ezzel kívánta jelezni, hogy a szovjet belügyi katonáktól eltérően voltak olyanok is, akik emberként viselkedtek. Szergej Konvalijov egykori ombudsman bocsánatot kért a lengyelektől Katyńért. A mai orosz politikai elit azonban nem tudja helyén kezelni a történeteket – vélekednek a lengyel történészek. Az egyikük, Ewa Rosowska szerint az orosz vezetőknek legelőször a saját társadalmuk előtt kellene elszámolniuk a szovjet diktatúra bűneivel, s ezután kerülhet sor más népekkel, így a lengyelrel is az őszinte, szembenéző vitákra. Katyń valódi bűnöseit a kezdetektől fogva ötven éven át letagadták a szovjet vezetők. A lengyelek 1940 ősze óta keresték eltűnt tisztjeiket. Amikor Władysław Sikorski miniszterelnök Sztálintól személyesen érdeklődött, tud-e valamit a sorsukról, a válasz az volt, hogy talán Mandzsúriába szöktek.

A hallgatást végül Mihail Gorbacsov törte meg, aki 1990. április 13-án elismerte, hogy a szovjetek felelősek a lengyel katonatisztek meggyilkolásáért, Sztálin személyes felelősségéről azonban már nem ejtett szót.⁴ Az orosz főügyészség nyomozást is indított az ügyben, ám azt 2005-ben megszüntette, arra hivatkozva, hogy nem történt népirtás, „csupán” emberölés, ami már elévült. Ráadásul máig sem hozzáférhetőek az idevágó dokumentumok az orosz levéltárakban, így nem sikerült a tragédia összes mozzanatát rekonstruálni. Wajda szerint az orosz–lengyel kapcsolatok szempontjából szerencsésebb lett volna, ha a filmet már 1990-ben elkészíti, mert akkor még az orosz fél is igyekezett valamiféle őszinte megbékélésre.⁵ A rendező, aki a filmet szülei emlékének ajánlja, 18 évig kereste a méltó forgatókönyvet – s mint mondta, emiatt is kellett ennyit várni a filmre.

Kulcs Közép-Európához

Nyugat-Európában és Amerikában érdeklődéssel fogadták az alkotást. A berlini premieren maga Angela Merkel német kancellár is jelen volt, az amerikai elismerést pedig az Oscar-díjra való jelölés jelezte. Miután idén februárban Los Angelesben bejelentették, hogy a *Katyń* bekerült az öt legjobb külföldi film közé, Wajda – aki életművéért 2000-ben már kapott Oscar-díjat – így fogalmazott: „Nagy öröm számomra, hogy a jelölés révén a lengyel történelem egy fontos fejezetét mutathatom be a világnak. A jelölés azt jelenti, hogy nemcsak a lengyelek körében, hanem a tengerentúlon is megértésre talált a lengyel történelem.” Az arany szobrot ugyan nem hozhatta haza a rendező, de

³ Vö. *Pamięć zakrzępych lez*, 38Forum 2007. szeptember 23., 59–61.

⁴ Vö Allen PAUL: *Katyń. Staliniowska masakra i tryumf prawdy*, ford. Zofia Kunert, Świat Książki, Warszawa, 2003, 370.

⁵ Lásd *Katyń w Moskwie*, Tygodnik Powszechny 2007. november 11.

elérte, hogy Katyn már nem ismeretlen a világ előtt. Allen Paul Katynnyal foglalkozó amerikai történész szerint a film segíthet a Nyugat számára megérteni Közép-Európa 20. századának történelmét. Paul saját, ezzel foglalkozó könyvének zárszavában arról ír, hogy az elmúlt kétszáz évben Lengyelország nagyhatalmi játszmák színtere volt, a Nyugat és a Kelet számtalanszor mérte össze erejét lengyel földön. A lengyelek történelmük során többször tapasztalhatták, hogy a Nyugat hamar elfelejti áldozatvállalásukat. Ma Lengyelország erős demokratikus államot épít, melyben méltó emléket állítanak a katyni mártíroknak. A lengyel demokrácia megerősödése azt jelzi, hogy a nagy áldozatok nem voltak hiábavalóak – vélekedik az amerikai történész.⁶

Epilógus

A 7-es számú harkovi tömegsírból folyamatosan kerülnek elő a lengyel csontok mellett megmaradt személyes használati tárgyak. A pondrók nem tudtak kárt tenni a 170 cm mélyen fekvő tetemekben. Egy foszló katonai kabátra bukkanunk, melynek zsebében megmaradt egy újság. Még olvasható. Ez a „Glosz Szovjetszkij” 1940. március 17-i száma. [...] A másik egyenruha-maradványon még jól kivehető a tulajdonosa neve: Władysław Rolski, aki 1903-ban született és római katolikus vallású. A kabát tulajdonosa a 81. gyalogezred hivatásos tisztje. A zsebében a fekete tintával gyermeki betűkkel írt sárgás lapon a szöveg egy része kivehető. Egyikünk halkán olvasni kezdi: *Częstochowa ... Drága ... megtudtuk végre ... aggódtunk érted a Mamával ... de már végre tudjuk ... hiányzol, de türelemmel kivárjuk azt a pillanatot ... amikor majd megölelsz bennünket ... Egész szívemmel szeretlek és erőt...*⁷

⁶ PAUL: *I. m.*, 376.

⁷ 1996-ban került sor a harkowi tömegsírok egy részének föltárására. Az egyik föltárást végző lengyel történész Stanisław Mikke, akinek édesapja maga is katyni áldozat, emlékszik így vissza 1996. augusztus 19-re. (Stanisław MIKKE: „Śpij mężny” w Katyniu, Charkowie i Miednoje, Rada Ochrony Pamięci Walk, Warszawa, 1998, 162.)

A helybéli orosz lakosok bevonásával föltárják az egyik tömegsirt a katyni erdőben